

УДК 341.231.1+316.342.6

Р.С. ВЕПРИЦЬКИЙ, Харківський національний університет внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ

Ключові слова: соціально-економічні права, правова природа

Права людини - це ціннісний орієнтир, що дозволяє застосовувати "людський вимір" не тільки до держави, права, закону, законності, правового порядку, але і до громадянського суспільства, оскільки ступінь зрілості і розвиненості останнього залежить значною мірою від стану справ із правами людини, від обсягу цих прав і їхньої реалізації. І як вірно зазначає О.А. Лукашева, права людини дають їй можливість не тільки брати участь в управлінні державою, але і дистанціюватися від неї, самовизначитися в сфері приватного життя, вибору переконань, відношення до релігії, власності. Поглинання громадянського суспільства державою, одержавлення всіх сфер життя відбуваються там, де права людини або відсутні, або носять декларативний характер [1, с.13]. З огляду на це, метою статті є визначення правової природи соціально-економічних прав; її новизна полягає в отриманих висновках щодо рівності, неділимості та взаємопов'язаності соціально-економічних прав людини і громадянина незалежно від рівня економічного розвитку держави.

Слід зазначити, що сьогодні вчені не одностайні щодо визначення поняття "права людини". Так, за точкою зору Д.І. Луковської, права людини - це загальна і рівна для всіх міра (норма) свободи (можливого поведіння), необхідна для задоволення потреб її існування, розвитку, самореалізації, що у тих або інших конкретно-історичних умовах визначається взаємним визнанням свободи суб'єктами правового спілкування і не залежить від її офіційної фіксації державою, хоча

і має потребу в державному визнанні і гарантуванні [2, с.34]. Л.П. Рассказов та І.В. Упоров стверджують, що права людини є її невід'ємними властивостями і належать кожній з моменту народження. Закріплення в правовому акті не означає трансформації природного права людини в позитивне право. Воно знаходить лише форму позитивного права, і більш надійні гарантії реалізації. Природне право людини - це його суб'єктивне право, вказують вчені [3, с.9]. О.А. Лукашева вказує, що права людини - це визначені нормативно структуровані властивості й особливості буття особистості, що виражають її волю і є невід'ємними і необхідними способами й умовами її життя, її взаємин із суспільством, державою, іншими індивідами. Продовжуючи далі, вчений зазначає, що права людини є невідчужуваними. Ніхто не може позбавити людину її природних природжених прав - на життя, на особисту недоторканність, вільний вибір способів своєї життєдіяльності, свободу совісті, думок, переконань, автономію в сфері приватного життя й інших прав [1, с.12].

П.М. Рабінович розглядає права людини як певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах. За його точкою зору вони об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей [4, с.7-8]. За точкою зору В.Ф. Погорілко, права та свободи людини і громадянина: це забезпечені Конституцією та іншими законами України можливості мати, володіти, користуватися та розпоряджатися економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами, користуватися свободою дій і поведінки у межах закону [5, с.6].

Слід погодитися з Ю. Разметаєвою, що права людини є фундаментальною цінністю громадянського суспільства. Вона обґрунтовує це тим, що, по-перше, вони в рівній мірі належать кожному члену суспільства та окреслюють йому певний простір свободи, в

якому можлива реалізація потреб людини, її межі, за якими розпочинається відповідний простір інших. По-друге, права людини містять ідею гідності, поваги і до інших, і до себе, передбачають ставлення до іншої людини як до такого ж носія прав, тобто як до рівного. По-третє, ступінь захищеності прав людини, можливості їх реалізації є показником ефективності громадянського суспільства, гарантією захисту індивідів від свавілля як з боку інших людей, так і держави. По-четверте, однією з властивостей прав людини є їх здатність вважатися універсальною цінністю, тобто вони мають значення для будь-якого суспільства громадянського типу, незалежно від національно-культурного контексту [6, с.111].

Відмітимо, що категорія “права людини” розумілася по-різному, відповідно до особливостей тієї або іншої історичної епохи, тому значення цього терміна не завжди збігалася із сучасним. Багато атрибутів прав людини, такі як невідчужуваність, загальність та ін., що тепер представляються невід’ємними, на ранніх етапах соціально-політичного розвитку людства ще не були сформованими.

Історія ідеї прав людини бере свої витoki в давнині. Як відомо, вже в Біблії містяться положення про цінність і недоторканність людського життя, рівність та свободу людей. Так, зародившись в епоху рабовласництва, християнство виступило як релігія свободи і зіграло значну роль у процесі становлення універсальних понять прав людини. Відповідно до християнства, усі люди рівні як “діти Божі”: “немає ні Еллина, ні Іудея, ні обрізання, ні необрізання, варвара, Скіфа, раба, вільного, але всі і в усьому Христос” (Колос, 3, 11). Ця загальна рівність сполучається в християнстві з загальною свободою: “закон Христов є закон досконалий, закон свободи, тому що наданий не рабам, а дітям Божим, які побуждаються виконувати його не рабським страхом, а живущою в них любов’ю Христовою” (Іак., 1, 25).

Зауважимо, що безпосередньо ідея прав

індивіда (спочатку тільки вільних громадян) з’явилася в древніх полісах, у яких також уперше виникли ідеї демократії і республіканізму, з’явився принцип громадянства [7, с.47]. Вільні громадяни полісів мали певні права й обов’язки, наприклад: право брати участь в управлінні державними справами на народних зборах (екклесіях), право брати участь у відправленні правосуддя, право на приватну власність, можливість укладання різних угод, право на свободу слова тощо [8, с.23-29].

Уявлення про громадянство і пов’язане з ним наділення індивіда певним комплексом прав і свобод виникло в VI-V ст.ст. до н.е. у регіонах світу, де сформувалася найбільш висока культурна традиція (Афіни і Рим). Таким чином, не випадково, що вперше на усвідомленому рівні до ідеї про права людини стали підходити саме давньогрецькі мислителі. У той же час є підстави думати, що щось подібне до античного громадянства існувало вже й у деяких районах Древнього Єгипту (третя династія, XXVIII ст. до н.е.), Китаю, Фінікії - там, де досить добре були розвинуті приватне господарство і комерція, а також малося сильне купецтво.

Одними з перших ідеї прав людини намагалися розвивати давньогрецькі філософи - софісти. Як відомо софісти були глибокими і сміливими новаторами в області філософії, логіки, гносеології, етики, політики, риторики і цілому ряді інших областей пізнання. Основний принцип поглядів софістів був сформульований Протагором (481-411 р. до н.е.). Звучить він так: “міра всіх речей - людина, існуючих, що вони існують, а неіснуючих, що вони не існують”. Слід відмітити, що положення Протагора про людину як мірило всіх речей своїм звеличуванням людини різко розходилося з тодішнім традиційними представленнями про значимість саме божественного, а не людського початку в якості масштабу і міри [9, с.405].

Інший відомий філософ Древньої Греції Сократ, який був сучасником софістів трохи по-іншому ставився до людини. Саме його

погляди надали давньогрецькому філософському антропоцентризму новий, вже не волюнтаристичний відтінок. Як і раніше, в центрі уваги знаходиться людина, однак, на відміну від софістики, тепер декларується існування загального блага, і мало того, це загальне благо (неписані, вічні божественні закони, загальна мораль) оголошується пізнаваним. У пізнанні вищої мудрості - суть і сенс життя людини і громадянина. У питанні регламентації суспільних відносин божественний закон, що повною мірою можна назвати природним правом, є єдиним критерієм належного стану справ. Усе, що відповідає ідеї розумної побудови всесвіту, що має під собою моральну і справедливу основу, - усе це суть прояв загальних неписаних законів на землі [10, с.25].

Таким чином, у Сократа справедливе, моральне і законне - синонімічні поняття. Якщо позитивне право, створене людиною, не відповідає вищому природному праву, то воно нелегітимне і не повинне бути регулятором і критерієм соціальних відносин.

У подальшому ідеї прав людини розвиваються в різних регіонах світу відповідно до характеру культури, філософії, релігії, суспільного світогляду, моралі, що визначають характер тієї або іншої цивілізації. Універсальний характер вони здобувають у розвинутих країнах європейського регіону, в яких у XVII-XVIII ст.ст. здійснилися буржуазні революції під гаслами свободи, рівності та справедливості. Так, видатною віхою в історії визнання і закріплення прав та свобод людини стала прийнята 26.08.1789 р. Установчими зборами Франції, Декларація прав людини і громадянина. Її стаття 2 має такий зміст: "Мета усякого політичного Союзу - забезпечення природних і невідчужуваних прав людини. Цими правами є свобода, власність, безпека й опір гнобленню" [11, с.31].

Аналогічні підходи ми бачимо і в інших країнах. Так, Сполучені Штати Америки у Декларації незалежності США від 04.07.1776 р. закріпили невід'ємні права людини, а саме: життя, свободу і прагнення до щастя. Не

залишилась осторонь від визнання прав людини і Україна. Як зазначав гетьман Війська Запорізького Богдан Хмельницький, "усі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність" [12, с.67].

Після закінчення другої світової війни світове співтовариство відкриває нову сторінку у визнанні прав людини і громадянина. Так, у більшості промислово розвинутих країнах права людини та громадянина отримують конституційне закріплення. Наприклад, Конституція Японії 1947 р. містить доволі широкий перелік прав людини. А відповідно до ст.13 "Усі люди повинні поважитися як особистості. Їх право на життя, свободу і на прагнення на щастя є, оскільки це не порушує суспільного добробуту, вищим предметом турботи у галузі законодавства й інших державних справ".

Вважаємо, що проголошення прав і свобод людини, їх закріплення в законодавстві є найважливішою передумовою створення справді відкритого, вільного суспільства, оскільки панування права, плюралізм і права людини є нерозривними складовими демократії.

В історичному контексті сучасні дослідники виділяють три покоління прав. Так, першим поколінням прав людини прийнято вважати громадянські і політичні права. Ці права виражали так звану "негативну" свободу: вони зобов'язували держави утримуватися від втручання в сферу особистої свободи і створювати умови участі громадян у політичному житті [1, с.137].

Громадянські і політичні права були завойовані в ході буржуазно-демократичних революцій у Європі, а також у результаті боротьби Сполучених Штатів Америки за свою незалежність. Політичні права були спрямовані в першу чергу на приборкання свавілля державної влади. Як програмна вимога була висунута ідея про обов'язок державної влади не втручатися в сферу, що зачіпає свободу й автономію людини. Це стало можливим тільки після факту поділу влади і утвер-

дження принципу формальної рівності всіх громадян перед законом незалежно від їхнього соціального стану [13, с.243].

Соціально-економічні і культурні права є правами другого покоління. Це покоління прав людини сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного рівня, підвищення культурного статусу (так звані “позитивні права”), для реалізації яких потрібно організаційна, правотворча й інші форми діяльності держави по забезпеченню зазначених прав.

На державному рівні необхідно відмітити такі заходи, які були “першими ластівками” становлення другого покоління прав людини. Так, у 1881 р. в Німеччині був прийнятий Маніфест німецького кайзера, по якому встановлювалася єдина система соціального забезпечення у формі соціального страхування. У наступному Веймарська Конституція 1919 р. закріпила можливість кожної людини добувати собі кошти працею і право на соціальне страхування у випадку старості, хвороби і т.д.

У 1917 році Мексика стала першою державою, яка на конституційному рівні зафіксувала деякі соціально-економічні права.

В Росії та Україні перші конституції також включали окремі соціально-економічні права. Так, п.17 Конституції РРФСР 1918 року гарантувалася повна, всебічна та безоплатна освіта. Аналогічне положення містилося у пункті 27 Конституції УРСР 1919 року.

Слід зазначити, що на міжнародному рівні як соціально-економічні, так і громадянські та політичні права людини були закріплені набагато пізніше, ніж в національних законодавствах. Особлива роль у закріпленні та забезпеченні прав людини на міжнародному рівні належить Організації Об’єднаних Націй. Ця організація за роки свого існування прийняла велику кількість корисних міжнародно-правових актів в сфері захисту прав і свобод людини, один з яких Загальна декларація прав людини.

Слід зазначити, що розробка Загальної декларації прав людини проходила в складній

дипломатичній боротьбі, а її прийняття було підсумком розгляду й узгодження різних політичних позицій і точок зору. 10.12.1948 р. після ретельної розробки і тривалого обговорення окремих статей Загальна декларація прав людини була прийнята 48 голосами держав-членів ООН при 8, що утрималися. Серед останніх був і СРСР. Виступаючи по мотивах голосування, представники СРСР і інших соціалістичних країн відзначали, що вони при голосуванні утрималися тому, що прийнятий документ порушує суверенітет держав, не містить ряду положень, внесених ними, а також не гарантує здійснення основних прав і свобод.

Аналізуючи зміст Загальної декларації прав людини, можна побачити, що вона містить широкий перелік як громадянських і політичних, так і соціально-економічних і культурних прав. Визнаючи природний характер прав людини, вона в першій же статті, автором якої був відомий французький учений Рене Кассен, проголосила, що “усі люди народжуються вільними і рівними у своєму достоїнстві й у своїх правах”. Загальна декларація була прийнята у вигляді резолюції Генеральної Асамблеї ООН, і тому носить лише рекомендаційний характер. У той же час при оцінці юридичної чинності її положень потрібно враховувати те, що в міжнародному праві поряд з договором значну роль грає і звичай, що формується в результаті міжнародної практики держав і поступово визнається ними як правова норма.

Зовсім іншу юридичну природу мають Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, які теж прийняті Генеральною Асамблеєю ООН. Ці акти конкретизують положення Загальної декларації прав людини і є обов’язковими для виконання державами, що їх ратифікували.

Офіційна позиція Організації Об’єднаних Націй, закріплена ще у Загальній декларації прав людини та підтверджена в її численних резолюціях, полягає у тому, що усі групи

прав, закріплених зазначеними документами, є універсальними, невід'ємними, взаємозалежними та взаємопов'язаними. Міжнародна спільнота має захищати права людини загальною, справедливою та рівною, однаковою засобами та з однаковою увагою [14, с.11].

В той же час, у міжнародному праві, як зазначається в одному зі звітів Комітету з економічних, соціальних і культурних прав ООН, громадянським та політичним правам людини приділяється більше уваги, законодавчого урегулювання та судового тлумачення, ніж правам економічним, соціальним і культурним [15].

Також сьогодні не має одностайності серед вчених щодо природи соціально-економічних прав. Так, окремі західні вчені не визнають за соціально-економічними правами статусу конституційних, оскільки, за їхньою думкою, вони не можуть бути захищені в судовому порядку і залежать, у першу чергу, від економічного потенціалу держави. У західній доктрині конституційного права до останнього часу пануючою була теорія про другорядність соціально-економічних прав у порівнянні з особистими, про їхнє виключення з загального правила [16, с.179].

Аналогічну позицію підтримують і деякі вітчизняні та російські вчені. Так, за думкою В.Д. Бабкіна, на відміну від абсолютних прав, соціально-економічні права не можна захистити безпосередньо державно-правовими засобами [17, с.3]. Л. Гордон вказує, що соціально-економічні права, на відміну від інших, мають свої особливості: поширеність на певну (соціально-економічну) сферу життя людини; допустимість рекомендаційних, "не суворих" формулювань базових положень (наприклад, "гідне життя", "справедливі і сприятливі умови праці", "задовільне існування" тощо); залежність реалізації соціально-економічних прав від стану економіки і ресурсів [18, с.159]. На думку М.В. Баглая, економічні, соціальні і культурні права є не стільки юридичними нормами, скільки стандартами, до яких повинна прагнути держава у своїй полі-

тиці. Обґрунтовуючи дану позицію, М.В. Баглай посилається на американську доктрину основних прав, а також на розходження в механізмах дії міжнародних пактів і стверджує, якщо положення пакту про громадянські і політичні права підлягають застосуванню негайно і без застережень, то Пакт про економічні, соціальні і культурні права ставить за обов'язок державі прийняти в максимальних межах наявних ресурсів заходи до того, щоб забезпечити постійне повне здійснення прийнятих у Пакті прав [19, с.225].

Ми не можемо погодитися з вищезазначеними вченими, які вказують про неможливість захисту соціально-економічних прав безпосередньо державно-правовими засобами. Так, ст.8 Конституції України вказує, що норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. А судова практика свідчить, що великий відсоток справ, які розглядаються судами України, це спори, що витікають із трудових правовідносин (про визнання звільнення незаконним та поновлення на роботі, про стягнення заборгованості із заробітної плати тощо).

Таким чином, вважаємо ідею другорядності соціально-економічних прав людини і громадянина помилковою. Всі права, закріплені в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Конституції України, є рівними, невідчужуваними та взаємопов'язаними. Реалізація та захист соціально-економічних прав закріплених у вищезазначених актах повинні бути забезпечені державою незалежно від рівня економічного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Права человека: Учебник /Отв. ред. Е.А. Лукашева. -М.: Издательство НОРМА

(Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. -573 с.

2. Луковская Д.И. Понятие прав человека: многообразие подходов. Проблемы универсальности прав человека // История государства и права. -2007. -№ 12. -С.32-36.

3. Рассказов Л.П. Упоров И.В. Естественные права человека. -СПб., 2001.

4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. -К., 1994. -236 с.

5. Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірий М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. -К.: Ін Юре, 1997. -52 с.

6. Разметаева Ю. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: до постановки питання // Юридический вестник. -2006. -№ 1. -С.109-112.

7. Карташкин В.А., Колесова Н.С., Ларин А.М. Общая теория прав человека. -М., 1996.

8. Абдулаев М.И. Права человека и государство. -СПб., 1999.

9. Нерсесянц В.С. Философия права. Учебник. -М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. -652 с.

10. Анисимов П.В. Теоретические проблемы правового регулирования защиты прав человека: Дисс... докт. юрид. наук. -

Новгород, 2005. -374 с.

11. Конституции зарубежных государств: Учебное пособие /Сост. В.В. Маклаков. -М.: Издательство БЕК, 1999. -584 с.

12. Страхов М.М. Права людини і громадянина: історія і сучасність // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. -Ч.1. -Х., 2000. -С.66-68.

13. Общая теория права и государства: Учебник /Под ред. В.В. Лазарева. -М.: Юрист, 2001. -520 с.

14. Верланов С. Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій // Юридична Україна. -2005. -№ 9. -С.11-17.

15. Fact sheet No. 16 (Rev.1), The Committee on Economic, Social and Cultural Rights: <http://www.unhchr.ch>.

16. Государственное право Германии. -Т.П. -М.: ИГП РАН, 1994. -320 с.

17. Бабкін В.Д. Соціальна держава та захист прав людини // Правова держава. -1998. -Вип.9. -С.3-8.

18. Права человека. -М., 1999. -573 с.

19. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник. -М: Норма, 2001. -800 с.

Веприцкий Р.С. Соціально-економічні права: до визначення правової природи // Форум права. -2008. -№ 2. -С.32-37 [Електронний ресурс]. -Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08vrsypp.pdf>

Визначена правова природа соціально-економічних прав людини і громадянина; отримані висновки щодо рівності, неділимості та взаємопов'язаності означених прав незалежно від рівня економічного розвитку держави.

Веприцкий Р.С. Социально-экономические права: к определению правовой природы

Определена правовая природа социально-экономических прав человека и гражданина; получены выводы относительно равенства, неделимости и взаимосвязанности обозначенных прав независимо от уровня экономического развития государства.

Vepritsky R.S. Social and economic of the right: to definition of a legal nature

The legal nature of social and economic human rights and the citizen is determined; conclusions concerning equality, indivisibility and coherence of the designated rights irrespective of a level of economic development of the state are received.